

Karády Viktor

Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció

Vidéki középiskolások teljesítmény-különbségeiről a 20. század elején gyűjtött empirikus felvételi adatokra támaszkodva már egy sor korábbi munkámban utaltam arra, hogy a régi rendszer iskolai közösségeinek teljesítményei a legtöbb szinten és iskolatípusban (egészen a felsőoktatásig) – amelyekre nézve ilyen természetű adatok egyáltalán rendelkezésre állnak – egy kettős vagy hármas szerkezetű, felekezetek szerint alakuló modellben összegezhetők. (1)

Az értelmiségnek, ennek a többiekhez képest magasszintű intellektuális tőkével el látott s társadalmi pozíciójában evvel is legitimált rétegnek történelmi szerepjátásza nem értelmezhető anélkül, hogy a réteg egésze – s különböző részlegei külön-külön – képzésük, életútjuk során milyen sajátos szellemi értékeket vettek át és valószínűsíthető, illetve a számukra főképp az iskolai intézmények közvetítette értékekkel milyen viszonyt tartottak fenn. Ezek az értékek értelemszerűen elsősorban az értelmiségi szakismeretekkel és készségekkel kapcsolatosak és legkonkrétabban az iskolák által minősített tantárgy-sajátos eredményekben objektívalódnak.

A legtöbb egykori iskolatípusban az átlagosan legjobb tanulók rendre a zsidók és az evangélikusok, őket követik a római katolikusok és a reformátusok, míg a kitűnőségi ranglétra alsóbb grádicsait a görög rítusú diákok foglalják el. Tekintve, hogy a legtöbb ilyen típusú megfigyelés a múlt századfordulóra és a világháborúk közötti időszakra időzített s országos, budapesti vagy egyes iskolákra vonatkozó monografikus összesítésekből áll, további kutatásokat igényelnek ennek a koherensnek s általánosnak tűnő összefüggésnek pontosabb időrendi, regionális, iskolázási szintek és típusok, valamint oktatott szaktárgyak szerinti dimenziói, nem beszélve annak tisztázásáról, hogy milyen társadalmi réteghelyzeti sajátosságok és motivációk húzódtak meg ennek az eredménynek a hátterében.

Néhány kirívó különlegesség ugyanis máris kitűnt különböző középiskolás népességek teljesítményeinek eddigi, tárgyak szerinti vizsgálatából. A fenti kitűnőségi hierarchia inkább csak a főtárgyakban bizonyult egyértelműnek, de néha nem volt kimutatható vagy egyenesen visszájára fordult bizonyos mellék- vagy választható tárgyakban és más iskolai minősítésekben. Ilyen volt a hittan (melyet felekezeti keretben oktattak, így nem is képezhetette közvetlenül a valláscsoportok közötti szimbolikus versengés tárgyát), az írásbeli külalak, a szépírás, a rendszeret, az ének, a francia, a magaviselet és – kiváltképp – a testnevelés. Ez utóbbira nézve a középiskolásokra vonatkozólag immár bőséges kísérleti eredmények bizonyítják, hogy a zsidó diákok teljesítményei rendszeresen és drasztikusan elmaradtak a többiekétől. (2) Az eddig feldolgozott kutatások szerint tehát a tornajegyek tükrében a zsidóság 'minőségi túliskolázása' egyáltalán nem érvényesült. Ez annál meglepőbb eredmény, mivel közismerten – s eddig felhalmozott, bár még nem publikált felmérési adataim szerint is, melyek némelyikét lentebb még idézem – a főtárgyakban felmutatott mindenkori iskolai minősítés elemei erősen korreláltak egymással. Ennek fejében a latinban, matematikában, magyarban stb. eminensek tornajegyvei is gyakran jobbak voltak az átlagnál – vagy azért, mert a jó tanulók 'noblesse oblige' alapon maguk is ilyekezhettek testnevelésből sem lemaradni, vagy azért, mert a tanári kar mintegy mélt-

tányosságból hajlamos volt ‘felhúzni’ a diákelit tagjainak tornagyét, nehogy evvel ‘elrontsák a bizonyítványukat’ egy, az intézményes szellemi hierarchia legalján elhelyezkedő (sőt valójában azon kívül lévő, hiszen nemegyszer az átlagiegybe sem beszámított) tárgy miatt. (3) Mindezek után érdemesnek tűnik közelebről megvizsgálni azt a paradoxont, hogy a fő középiskolai tantárgyakban általánosan megfigyelhető kitérőségi ranglétra miért nincs meg a tornában is, illetve – a zsidóknál – miért látszik a tornajegyekben kifejezett minősítés evvel egyenesen fordított homológiát, negatív korrelációt felmutatni.

Elemzésemhez egy újfajta, eddig fel nem használt és igen nagyméretű adatbankot mozgósítottam, mely nagyszámú vidéki gimnázium és reáliskola 1. és 8. osztályos tanulóinak társadalmi, demográfiai és iskolai jellemzőiből tevődik össze 1900 és 1914 között. (4) A minta azonban statisztikai értelemben, igaz, nem szigorúan reprezentatív jellegű az ország egész középiskolai hálózatára nézve. Egyrészt csak a magyarul oktató (5), másrészt a sajátosan vegyes felekezeti és nemzetiségi elittel jellemezhető városokban működő középiskolákra (s technikai okokból ezeknek sem mindegyikére (6)) vonatkozik. Viszont éppen az így kiválasztott iskolai közönségek a legalkalmasabbak a partikularisztikus (felekezeti, nemzetiségi) csoportok közötti szimbolikus verseny eredményeinek tanulmányozására. Így, habár végleges eredményeket adatbankunkból nem szűrhetünk le, a minta terjedelme (melyhez hasonló sem Magyarországon, sem – tudtommal – egyebütt Európában nem készült ilyen kutatási célokkal) feljogosít arra, hogy a belőle nyert főbb következtetéseket irányadónak s a korabeli vidéki iskolai tőkegyűjtési mechanizmusokra (7) nézve mint valószínűt vagy legalábbis jól megalapozott munkahipotézis gyanánt valószínűsíthetőt értelmezhezzük.

Mindenekelőtt idézzük fel adatbankunknak a tanulmányi eredmények felekezet-sajátos szórására vonatkozó tanulságait. A tornajegyek mellett a matematika, a magyar és a latin jegyek átlagát használom fel összehasonlításként. Az előbbi kettőt minden iskolában és osztályban oktatták a ‘nehéz’ szellemi tárgyak között, míg a matematika mellett – és előtt – legsúlyosabban osztályozott latin csak a gimnáziumokban volt kötelező tantárgy s nem szerepelt a reáliskolákban.

	római katolikusok	görög katolikusok	görögkeletiek	reformátusok	evangélikusok	zsidók	mások (8)	összesen
<i>1. osztály</i>								
torna	2,06	2,07	2,03	1,90	1,94	2,48	2,47	2,10
matematika	2,66	2,60	2,83	2,59	2,63	2,67	2,96	2,66
magyar	2,64	2,49	2,72	2,40	2,56	2,56	2,70	2,60
latin	2,83	2,64	2,87	2,70	2,74	2,68	2,87	2,78
<i>esetszám (9)</i>	4849	468	302	644	740	1283	125	8419
<i>8. osztály</i>								
torna	1,57	1,50	1,60	1,53	1,73	1,95	2,10	1,67
matematika	2,43	2,50	2,48	2,28	2,19	2,17	2,03	2,34
magyar	2,32	2,30	2,27	2,01	2,02	2,02	1,95	2,19
latin	2,53	2,53	2,26	2,32	2,31	2,28	2,12	2,42
<i>esetszám (10)</i>	2233	255	124	368	585	827	96	4488

1. táblázat. A vidéki középiskolások átlagjegyei tornából, matematikából, magyarból és latinból felekezetek szerint a 20. század eleji felvételi mintában

Az 1. táblázat adatai messzemenően – bár nem teljesen – a korábbi jelzőrendszerekben azonosítható iskolai siker-konstellációt tükrözik.

A tornajegyek szórása lényegében az ismert kettős szerkezetet takarja, amennyiben a keresztények átlagai mindig az összesnél jobbak (azaz alacsonyabbak az 1-től – legjobb

– 4-ig – bukást jelentő legrosszabb – jegyig terjedő skálán). Az elsősök között kimagaslóan jók (alacsonyok) a protestánsok minősítései, a nyolcadikosoknál azonban az evangélikusok kissé elmaradnak a többi keresztény teljesítményeitől. A zsidók viszont egyértelműen gyengébben érvényesültek testnevelésben, amennyiben az elsősöknél 0,38 jegynyire, a nyolcadikosoknál 0,29 jegynyire – tehát mindenképp számottevően – rosszabb minősítést nyertek az átlagnál. Mivel ez utóbbit maguk a zsidó diákok teljesítményei is rontották, a zsidók és keresztények közötti különbség a valóságban még nagyobb volt: más számítások szerint az elsősöknél majdnem fél (0,48) jegynyit, a nyolcadikosoknál 0,38 jegynyit tett ki az előbbieket hátrányára.

A nehéz szellemi tárgyakkól az átlagjegyek konfigurációja evvel nagyjából ellentétes, amennyiben a zsidó diákok e szerint az adatok szerint is a mindenkori tanulmányi élvonalban voltak, bár nem mindenütt a legjobb (azaz legalacsonyabb jegyű) átlaggal. Mellettük matematikából az evangélikusok értek el hasonló jó eredményt nyolcadikban, míg az elsősök közötti átlagjegyek szóródása olyan csekélynek bizonyult, hogy a különbségeket statisztikailag nem tekinthetjük szignifikánsnak. Magyarból nyolcadikban a protestánsok, más keresztények és a zsidók eredményei messze a legkiválóbbak (hasonló szinten), elsőben viszont a reformátusoké és – talán paradox módon – a mintában csekély súlyú görög katolikusoké. Latinból a zsidók mindig meghaladták a többiek teljesítményeit vagy a legjobbak között szerepeltek, az elsőben a görög katolikusokkal, a nyolcadikban a protestánsokkal és a görögkeletiekkel nagyságrendileg egy szinten.

Összesítve, elsőben a zsidó diákok mindhárom nehéz szellemi tárgyban kissé (0,03 és 0,07 jegynyire), a nyolcadik osztályban jelentősen (0,13 – 0,20 jegynyivel) jobban teljesítettek, mint a keresztények. Ezek az átlagok megfelelnek a többi eddig feldolgozott mintákon mért iskolai teljesítmény-különbségeknek, amelyek mind arra mutattak, hogy a zsidó diákok viszonylagos előnyhelyzete az első osztályokban még nem nagy és nem is általános, de az érettségire felkészítő nyolcadikban már számottevő és rendre kimutatható minden fontosabb tárgyban. Ennek az iskolai osztályok szerinti eltérésnek egyik fontos tényezője valószínűleg a kétfajta aggregátum különböző iskolai mobilitási stratégiájához és iskolaválasztási szokásaihoz kötődött, melyet másutt tárgyaltam. (11) Eszerint a kevésbé jól teljesítő zsidó gimnazistákat szüleik hajlamosabbak voltak átirányítani a képességeiknek vagy ambícióiknak jobban megfelelő, alacsonyabb intellektuális státuszú és kevésbé teljesítmény-igényes polgári vagy felső kereskedelmi iskolákba (s ezeken át a 'gyakorlati pályákra'), mint keresztény megfelelőik. Ez utóbbiak – mint maguk is zömmel a keresztény középosztály tagjai –, jobban ragaszkodtak leszármazottaik 'minden áron' való gimnáziumi képzéséhez, mely a latinos műveltség szimbolikus médiáján keresztül az úri osztály férfirendjének hagyományos újratermelését biztosította s a klasszikus érettségin keresztül utat nyitott a 'jogásznemzet' uralkodó elitje felé is. Az iskolai stratégiák felekezeti meghatározta eltéréseit jól példázza az a tény is, hogy a mennyiségileg általános zsidó 'túliskolázás' mindig sokkal erősebben érvényesült a latint nélkülöző, modern vagy 'gazdasági' irányultságú középiskolákban (reáliskola, polgári, felső népiskola, felső kereskedelmi – kivéve a tanítóképzőt), mint a gimnáziumokban. (12)

Ebben az összefüggésben értelmezhető egyébként a zsidó elsősöknek az átlagnál alig jobb középiskolai teljesítménye is. Mivel korcsoportjuknak sokkal nagyobb hányada került a középiskolák első osztályaiba, közöttük a gyengébb képességűek is viszonylag gyakran szerepeltek. Ezt bizonyítja közvetlenül itt tárgyalt elsőosztályos mintánk egy jelentős töredékére nézve (N = 2337) rendelkezésre álló felvételi eredményünk, mely szerint a zsidó elsősök 2,31-es, tehát a 2,16-os általános átlagnál tulajdonképpen lényegesebb gyengébb (!) elemi iskolai minősítést hoztak a középiskolába. (Tekintve, hogy ebben az átlagban a zsidók is – N = 413 – mintánk 18 százalékának erejéig nyomtak a latiba, a keresztény elsősök elemista jegyátlaga, más szóval látszólagos eredeti szellemi szelekciója, még ennél is jobbnak bizonyult.) A zsidó elsősök formálisan rosszabb elemi

minősítése s ugyanakkor az átlagnál kissé jobb középiskolai teljesítménye persze takarhatta a zsidó és közületi elemik (ahonnan a legtöbb zsidó elsős kikerült) magasabb követelmény-elvárásait is, ami megfelelhetett ezeknek az iskoláknak az átlagnál közismerten igényesebb anyagi és tanítói ellátottságának. (13) Mindenesetre az alkalmasint gyengébben felkészült vagy motivált zsidó elsősök jelentős része később iskolai pályamódosításra kényszerülhetett. Jórészt ebből az iskolán belüli ‘önszelekczióból’ vagy az iskolai értékek szerint ‘racionálisabb’ átirányítási stratégiából származhatott aztán a zsidó felsőbb gimnazisták és reáliskolások, illetve érettségizők egyértelmű szellemi fölénye. (14)

Hogy a zsidó és keresztény teljesítmény-különbségek logikáját megérthessük, mintánkban is nyomon kell követni azt a már említett és – legalábbis a zsidókra nézve – paradox összefüggést, amely statisztikailag a testnevelési vagy tornajegyek és egyes nehéz szellemi tantárgyakban elért minősítések között fennállt.

matematika jegyek	római katolikusok	görög katolikusok	görög-keletiek	reformátusok	evangélikusok	zsidók
<i>1. osztály</i>						
1 jeles	48,6	60,4	(53,8)	46,3	46,5	23,6
2 jó	31,2	23,2	34,9	28,7	34,7	12,1
3 elégséges	22,1	23,6	24,7	29,9	29,5	8,7
4 elégtelen	15,6	16,1	15,9	23,4	29,8	4,6
A jeles (1) tornászok %-a együtt	26,5	40,9	27,5	31,1	33,2	10,7
<i>8. osztály</i>						
1 jeles	70,0	(73,3)	(80,0)	60,8	55,8	40,9
2 jó	55,3	50,7	(58,3)	57,0	43,6	29,5
3 elégséges	50,1	56,6	45,1	54,1	44,4	24,4
4 elégtelen	(29,3)	(57,1)	(-)	(100)	(40,0)	(25,0)
A jeles (1) tornászok %-a együtt	54,3	56,9	52,4	56,5	47,2	30,2

2. táblázat. A különböző matematika jegyűek között a tornából jelesen (1) teljesítők arányszámai %-ban felekezetek szerint a vidéki középiskolások mintájában a 20. század elején (15)

A par excellence „kemény” tantárgy, a matematika és a torna minősítései között tehát minden csoportban erős statisztikai korreláció mutatható ki, de igencsak eltérő mértékben és teljesítmény-szinten. A nyolcadikosok között a matematika jegyek szerinti eltérések, bár szignifikánsak, csak statisztikailag laza korrelációt képviselnek. Könnyen belátható, hogy az érettségi előtt álló jövődöbéli „egyetemi polgárookra” a tornatanárok már nem gyakorolhattak hasonló nyomást az érettségiből eleve kieső testedző teljesítmények érdekében, mint a kis elsősökre, miért is a nyolcadikosok többsége a zsidók kivételével már eleve megkapta tornából a jelest. Így a minket érdeklő összefüggést az első osztályosoknál előnyösebben lehet megvizsgálni.

A matematikából jelest szerző elsősök többsége (a görög rítusúaknál) vagy közel fele (a többi kereszténynél) tornában is jeleskedett, mindenesetre sokkal gyakrabban, mint a matematikából gyengébben minősítettek. A zsidóknál természetesen a jeles matematikusok is csak sokkal ritkábban (alig negyedükben) mutattak fel tornából is hasonló eredményt. A nagy eltérés azonban minden valláscsoportnál a jeles és az ennél gyengébben kvalifikált matekosok között volt. Egyes felekezetek diákjainál a jó (2) és elégséges (3), sőt a bukott (4) matekosok között nem is figyelhető meg vagy csak igen csekély eltérés a testnevelésben való teljesítmény-esélyek között. A jeles matekosok tehát feltűnően jobb jegyeket kaptak tornából is, de a kevésbé jeleseknél a kétfajta jegy közötti összefüggés már sokkal kevésbé vagy egyáltalán nem mutatható ki. Magasabb tornajegy-átlagnál a nyolcadikosokra nézve ugyanez állapítható meg.

Itt minden bizonnyal az iskolán belüli szellemi értékek intézményes hierarchiájának hatását érhetjük tetten. A magas matematikai teljesítménnyel igazolt iskolai tudás-elit tagjainak könnyebben szavazta meg a 'jeles' vagy (1931-től kezdve) a 'kitűnő' rendűek számarányában az iskolai intézményes presztízse s ezen át saját szimbolikus státuszuk és önképük révén érdekelt tanári kar a jobb tornajegyet is... Az, hogy a zsidó diákok esetében ez láthatóan sokkal ritkábban fordult elő, összefügghetett persze egy sor egyéb körülménnyel, amelyek azt a feltevést erősítik meg, hogy a zsidók és keresztények közötti virtuális kompetíció az egyházi intézmények túlsúlyával (16) megterhelt középiskolai piacon nem felelt meg teljesen a „tisza szabadverseny” követelményeinek az érintett tanárok feltehetőleges (és nemritkán igazolt) felekezeti semlegessége ellenére. Nem kellett például kifejezetten antiszemita beállítottság ahhoz (bár a fasizálódás korában erre is bőven találni majd példát (17)), hogy a túlnyomórészt keresztény hátterű tornatanárok idegenkedve s esetenként kedvezőtlenül ítélik meg zsidó diákjaik testnevelési igyekezetét, annál inkább, hogy ez ellentmondott a zsidók bevett 'gyáva', 'nem verekedős', 'testileg ügyetlen' sztereotip imázsának. A zsidó diákok jeles-, vagy kitűnő-rendűségét a felekezeti elkötelezett egyházi iskoláknak semmiképp sem volt különösebb okuk 'minden áron' (például jegykorrekció révén is) éppúgy támogatni, mint a saját felekezetűeknél, akik közül nemegy még visszakerülhetett az iskola oktatói közé. (18)

A zsidó diákok osztályozott testnevelési teljesítményeiben megfigyelhető különbségeket a közületi (állami és községi) és egyházi középiskolákban itt elemzett mintánkban is jól meg lehet ragadni. Ha az 1. és 8. osztályosok idevágó adatait egyszerűség végett összesítjük, kiderül, hogy a zsidók tornajegyei a közületi iskolákban voltak viszonylag a legkedvezőbbek – 1,91-es átlagjeggyel –, szemben a katolikus (1,95-ös átlagjeggyel) és protestáns középiskolákkal (2,01-es átlagjeggyel). A három intézménytípusban a zsidó és keresztény tornajegyek eltérései is ugyanilyen értelemben különböztek, a közületi szektorban 0,26 jegynyi értékben, míg a katolikus iskolákban már 0,32 jegynyi és a protestánsokban nem kevesebb, mint 0,60 jegynyi értékben. Tekintve, hogy semmi nem utal arra, hogy az egyházi intézmények zsidó diáksága a tárgyalt szempontból negatív szelekció folytán választódott volna ki, például a „modern” testkultúra iránt kevésbé fogékonyak vagy a hagyományosabb s „testidegen” zsidó mentalitás őrzői köréből – ennek minden jel szerint inkább az ellenkezője lehetett igaz (!) (19) –, joggal tételezzük fel ezekben az összefüggésekben az iskolatípusok sajátos belső érték- és működési rendje által kitermelt, mintegy intézményes hatásmechanizmusok játékát.

Még közelebb juthatunk a tornában és a „kemény” tárgyakban való felekezet-sajátos teljesítmények eltéréseinek magyarázatához, ha a felvételi mintában szereplők átlagjegyeinek vallási meghatározóját, az eddig kizárólagosan tételezett független változót kombináljuk társadalmi rétegek és nemzetiségi eredetük szerinti kiválasztásuk jelzései-vel, mely utóbbira nézve itt a családnevek nemzeti jellegét kódoltuk. Tudatában kell persze lenni annak – s mindegyre az elemzésnél még konkrétan is visszatérek –, hogy az itt használt utalások az „osztályhelyezetre” és „nemzetiségi háttérre” egyrészt igen sommásak (mivel az idevágó adatbank teljes komplexitásának bemutatása szétfeszítette volna ennek a munkának a kereteit (20)), másrészt társadalomtörténeti jelentésük igencsak eltérő a különböző felekezeti csoportoknál. A tárgyalt szempontból a legfontosabbnak tűnő különbség a zsidó és keresztény diákok névjellegéből fakad. Míg az utóbbiaknál joggal lehet a magyar, német és egyéb nevéket jórészt tényleges nemzetiségi eredet-csoportoknak tekinteni, az előbbieknél a magyarnevűség a család vagy a felmenők erős asszimilációs elkötelezettségére mutat, hiszen a honi zsidóság magyar nevei majdnem kivétel nélkül voluntarista névmagyarosítás eredményei. (Ugyanez, tudjuk, a keresztény allogéneknél ebben a korban a népségek számerejéhez viszonyítva nagyságrendileg ritkábban fordult elő. (21)) Mindenestre a diákok változó osztályhelyzetű és nemzetiségi gyökerű családjajuktól átörökölt értékrendje, munkaetozsa, pályatervei és iskolázási stra-

tégiai – ahogy másutt is (mint ezt az iskolaszociológiai szakirodalom sok összefüggésben már bőszegesen demonstrálta) – láthatóan itt is nagy szerepet játszottak (persze a felekezeti kötöttségek keretén belül) a különböző tantárgyakba történő tanulmányi befektetések intenzitásának és eredményességének alakulásában. A 3. táblázatból kifolyó következtetéseinket néhány viszonylag egyszerű tételben foglalhatjuk össze.

római katolikusok

rétegháttér	nemzetiségi háttér	tornajegy	matematika jegy	magyar jegy
földművesek, munkásság, kispolgári önállók	magyar nevű	1,93	2,61	2,50
	német nevű	2,04	2,66	2,60
	más nevű	1,93	2,59	2,61
	együtt	1,95	2,61	2,59
alkalmazott és szabad értelmiség, köz- és magánhivatalnokok	magyar nevű	1,86	2,52	2,34
	német nevű	1,90	2,47	2,34
	más nevű	1,82	2,41	2,36
	együtt	1,85	2,46	2,35
önállók, vállalkozó polgárság	magyar nevű	1,88	2,44	2,34
	német nevű	1,92	2,54	2,41
	más nevű	1,81	2,44	2,40
	együtt	1,87	2,46	2,38
összesen	magyar nevű	1,90	2,58	2,46
	német nevű	1,97	2,59	2,51
	más nevű	1,89	2,57	2,53
	együtt	1,91	2,54	2,51

protestánsok

rétegháttér	nemzetiségi háttér (23)	tornajegy	matematika jegy	magyar jegy
földművesek, munkásság, kispolgári önállók	magyar nevű	1,68	2,60	2,34
	német nevű	1,83	2,71	2,74
	más nevű	2,02	2,37	2,31
	együtt	1,84	2,51	2,37
alkalmazott és szabad értelmiség, köz- és magánhivatalnokok	magyar nevű	1,76	2,44	2,09
	német nevű	1,73	2,42	2,40
	más nevű	1,84	2,05	1,99
	együtt	1,78	2,32	2,09
önálló, vállalkozó polgárság	magyar nevű	1,71	2,50	2,50
	német nevű	1,90	2,75	2,50
	más nevű	2,00	2,35	2,47
	együtt	1,84	2,49	2,49
összesen	magyar nevű	1,72	2,51	2,25
	német nevű	1,80	2,43	2,32
	más nevű	1,95	2,35	2,28
	együtt	1,81	2,43	2,27

3. a táblázat. Jegyátlagok magyarból, matematikából és testnevelésből nagyobb réteghelyzeti, felekezeti és nemzetiségi aggregátumok szerint a 20. század eleji vidéki középiskolások felvételi mintájában (22)

Mindenekelőtt erős összefüggést találni az osztályhelyzet és a tanulmányi kitűnőség között, de a tantárgyak szerint változó formában. Az értelmiségi középosztályokból származó diákok általában minden felekezeti csoportban lényegesen jobban teljesítenek a „kemény” tantárgyakban (magyar és matematika), mint az önálló polgárság gyermekei, és sokkal jobban, mint az „alsóbb” rétegekhez kötött diákság (földművesek, munkások, kispolgárok). A jegyátlagok különbsége az „alsóbb” és az „értelmiségi” rétegek között magyarból a katolikusoknál 0,23, a protestánsoknál 0,25, a görög rítusúaknál 0,11 és a zsidóknál nem kevesebb, mint 0,39, matematikából (ugyanabban a sorrendben) 0,15, 0,14, 0,03 és 0,32.

görög katolikusok és ortodoxok				
rétégháttér	nemzetiségi háttér (23)	tornajegy	matematika jegy	magyar jegy
földművesek, munkásság, kispolgári önállók	magyar nevű	1,75	2,61	2,51
	más nevű		2,61	
	együtt	1,85	2,61	2,54
alkalmazott és szabad értelmiség, köz- és magánhivatalnokok	magyar nevű	1,85	2,54	2,33
	más nevű			
önállók, vállalkozó polgárság	együtt	1,93	2,64	2,43
	magyar nevű	1,77	2,47	2,47
összesen	más nevű			
	együtt	1,74	2,51	2,30
	magyar nevű	1,81	2,56	2,41
	más nevű			
	együtt	1,88	2,62	2,48
zsidók				
rétégháttér	nemzetiségi háttér (23)	tornajegy	matematika jegy	magyar jegy
földművesek, munkásság, kispolgári önállók	magyar nevű	2,06	2,38	2,23
	német nevű	2,35	2,55	2,38
	más nevű	2,39	2,59	2,53
	együtt	2,33	2,53	2,38
alkalmazott és szabad értelmiség, közalkalmazottak	magyar nevű	2,04	2,17	1,86
	német nevű	2,26	2,25	2,09
	más nevű	2,28	2,42	2,35
	együtt	2,20	2,25	2,05
önállók, vállalkozó polgárság	magyar nevű	2,00	2,51	2,07
	német nevű	2,14	2,41	2,27
	más nevű	2,12	2,32	2,29
	együtt	2,12	2,41	2,20
összesen	magyar nevű	2,04	2,30	2,06
	német nevű	2,30	2,44	2,36
	más nevű	2,33	2,48	2,44
	együtt	2,27	2,45	2,28

3. b táblázat. Jegyátlagok magyarból, matematikából és testnevelésből nagyobb réteghelyzeti, felekezeti és nemzetiségi aggregátumok szerint a 20. század eleji vidéki középiskolások felvételi mintájában (22)

Látható, hogy a réteg szerinti teljesítmény-eltérések mindenütt jelentősek, de magyarban sokkal nagyobbak, mint matematikában. Ennek értelmezéséhez fel lehet hozni a két tantárgy státusának különbözőségét a hazai művelődés kánonjában. A magyar irodalmi és nyelvi kultúra – tantárgyként is – szorosan a ‘nemzeti művelődés’ ideáljaiban gyökerezik, amelynek politikai funkciói (a latinnal s talán a történelemmel együtt) közismertek az elit-csoportok nemzetállami identitástudatának megteremtésében és megszilárdításában a 19. század során. („Nyelvében él a nemzet”, dixit *Széchenyi*.) Kézenfekvő, hogy ez a motiváció jobban hathatott a középosztályi családok (sajátosan az értelmiség) leszármazottjaira, akik – tartoztak bár konkrétan a nemesi, honorácior vagy ‘kivülről induló’ milliökhöz (mint a zsidók) – ezeknek a ‘nemzetépítő’ elít-csoportoknak tagjai vagy várományosai voltak. A matematikának ilyen szerepe nem lévén, elképzelhető, hogy itt az általános, bár demonstrálhatóan osztályajátos tanulmányi indítékokon túl a „természetes tehetség” érvényesülése bővebb teret kapott, nem beszélve arról, hogy matematikában a családok objektívtált művelődési tőkéje (könyvtár, iskolán kívüli kulturális gyakorlatok, színházlátogatás, zene-tanulás stb.) a teljesítmények javításában nem játszhatott döntő szerepet.

Felekezeti összehasonlításban a „kemény” tantárgyakban való osztály-jellegű siker-eltérések a zsidóknál a legszámottevőbbek s egyedül a felvételi minta mindössze 9 száza-

lékát kitevő görög rítusúak tanúskodnak a többtől valamelyest elütő képletről. Náluk magyarban az „alsó” réteg egyaránt maradt el az átlagosan egyformán jobban teljesítő „értelmiségi” és polgári rétegektől, míg matematikában csak az (igen csekély számú) „polgársághoz” tartozó diákok teljesítettek a többinél szignifikánsan jobban. Ez nem módosítja azonban az összképet, mely szerint a társadalmilag és műveltségileg „alulról” jövő eredményei a „szellemi” tárgyakban jelentősen gyengébbek voltak a többiekénél. A társadalmi hierarchiában, pontosabban inkább a családok művelődési tőkével való feltételezhető ellátottsága rangsorában elfoglalt pozíció tehát a középiskolai kitűnőségi esélyekben is látványos kifejeződik. Úgy is össze lehet foglalni ennek a megfigyelésnek az értelmét, hogy az „iskolai mobilitás” ára bizonyos mértékben az iskolai értékek szempontjából legnehezebb tárgyakban való rosszabb szereplés volt, ami érthető, hiszen az „alsóbb” rétegekhez tartozó családok kevésbé tudták gyermekeiket támogatni ezeknek a sajátos iskolai értékeknek átvételében és megvalósításában, melyekben maguk feltehetőleg nem vagy alig részesedtek. A középosztályok önreprodukcióját megvalósító „értelmiségi” vagy (kisebb részt) „polgár” diákság leggyakrabban családjából „hozhatta” azokat a tanulmányi elvárásokat, amelyek a gimnáziumi és reáliskolai rendszer intézményes eszményeit képezték.

Mindez azonban már nem áll a testnevelésre. Igaz, a 3. táblázatban ezen a téren is megragadható valamiféle az előbbi értelemben vett osztály-háttér jellegű teljesítmény-rangsor, de az összefüggés nem erős és egyáltalán nem olyan egyértelmű, mint a fentebbi. A katolikusoknál csak az „alsóbb” és a többi réteg között van valamelyest szignifikáns eltérés a jegyatlagban (0,10), de a protestánsoknál már gyakorlatilag nincs ilyen (bár az „értelmiségi” diákok csekély mértékben jobban teljesítenek a többinél), a görög rítusúaknál pedig a „polgárok” a legjobb, az „értelmiségiek” viszont éppen hogy a leggyengébb tornászok. A zsidóknál szintén a „polgárok” a legerősebbek, és itt ténylegesen az „alsóbb” rétegek a legkevésbé sikeresek. Azonkívül a két szélső teljesítmény-kategóriát megtestesítő csoport jegyatlagai közötti eltérés a zsidó diákságban éppoly kevésbé elhanyagolható, mint a görög rítusúaknál (0,21).

Ezek az eredmények tehát nem teszik lehetővé a testnevelési jeggyel igazolt kitűnőség egyszerű osztálysajátos képletének megrajzolását, még akkor sem, ha a 3. táblázatban fel nem tüntetett részletesebb rétegekategóriákhoz folyamodunk. Ilyen (itt nem részletezhető) vizsgálat mindenesetre legalább kétfajta érdekes eredménnyel jár.

Egyrészt a tizenhat számbavett rétegekategóriában szereplő négy nagyobb felekezeti aggregátum összehasonlításából kiderül, hogy a zsidó diákok torna-teljesítményének a többtől való elmaradása teljesen általános jelenség. Az 1. iskolai osztályban minden egyes rétegekategórián belül a zsidók a leggyengébbek, kivéve a szabadfoglalkozású értelmiségiek gyermekeinél, akik között a zsidók a négyből másodikak s ahol ezek az összes zsidó diákcsoport között egyedül nyújtanak (2,13-as átlaggal) az egész 1. osztály átlagánál (2,21) jobb eredményt. A 8. osztályban a zsidók 12 rétegekategóriában utolsók testnevelésben, 3 rétegekategóriában harmadikak s csak egyben elsők (a csekélyszámú kis közhivatalnok fiainál: N = 30). Ez az egyetlen rétegekategória, melyben a zsidó átlag (1,58) jobb az egész 8. osztály átlagánál (1,77).

Másrészt a tornajegyek részletesebb rétegekategóriák szerinti összevetéséből kiténik, hogy a zsidók és keresztények közötti eltérés általában az értelmiség és a polgárság kategóriáiban viszonylag a legkisebb. Ez azonban abból ered, hogy míg a zsidó diákok között az értelmiséghez és a polgársághoz tartozók gyakran a többiekénél jobban teljesítettek testnevelésből, a keresztény diákokra nézve ez az összefüggés (már a 3. táblázatból is kiolvashatóan) sokkal kevésbé volt általános. A zsidó középosztályok leszármazottai körében tehát gyakrabban működhetett egy olyan pozitív motivációs mechanizmus, amely meggátolta vagy fékezte a zsidó diákok egyébként bőségesen demonstrált általános hajlamát a testnevelésbe való iskolai befektetések elhanyagolására.

Mindezt közelebbről meg lehet világitani a 3. táblázat nemzetiségi adatai segítségével. Mind a „kemény” szellemi tárgyakban, mind testnevelésben a zsidó és a keresztény diákok teljesítménye kettős s egymással erős kontrasztot képező elrendezésbe állítható, ha a magyar, német és más háttérűek eredményeit egymással összehasonlítjuk.

Előljáróban azonban emlékeztetni kell arra, hogy míg a katolikusok és a protestánsok körében a német háttérűek svábok vagy különféle „szászok” (cipszerek stb.), s a „más” kategória közöttük jórészt szlovákokat takar, a görög rítusú nem magyarok túlnyomóan románok, ritkábban szerbek és még csekélyebb részt rutének. Ezzel szemben a három zsidó névkategória minden bizonnyal asszimilációs szintkülönbségekkel (is) korrelálható. A magyar nevéiek (mint fentebb erről már volt szó) általában a többieknél elkötelezettebben asszimilánsoknak tekinthetők, míg a „más” (zsidós vagy szláv) nevéiek valamivel gyakrabban származhattak a hagyományosabb, galíciai vagy orosz-ukrán eredetű s tradicionális családneveiket megőrző „keleti zsidók” köréhez. Ezeknek a más kísérleti eredményekből is valószínűsíthető összefüggéseknek a lenyomata egyébként felvételi mintánkban is megragadható. A zsidó „értelmiségi” (azaz a par excellence modernizációra beállított) kategóriákban a legmagasabb ugyanis a magyar (27 százalék) és legalacsonyabb a „más” nevéiek (11 százalék) aránya, szemben a zsidó „alsó” rétegekkel (ahol mindössze 9 százalék magyar, de 13 százalék „más” nevéivel éppen fordított a két kategória egymáshoz viszonyított számereje), míg a zsidó „polgári” diákság közbülső helyet foglal el e tekintetben 15 százalék magyar és 12 százalék „más” nevéivel.

Magyarban a keresztény diákoknál semmifajta számottevő vagy rendszeres összefüggés nem található a nemzetiségi háttér és az iskolai teljesítmény között. Ha a katolikusok körében átlagosan valamivel jobb a magyar nevéiek a többieknél, ez a kapcsolat sem az „értelmiségben”, sem a „polgárságban” nem mutatható ki különösképpen. A protestánsoknál az eltérések ugyan mindig a német nevéiek hátrányában jelentkeznek, de a magyar és „más” (szláv) nevéiek közötti különbség statisztikailag aligha szignifikáns. A görög rítusúaknál csak az „értelmiségi” származású magyar nevéi kisebbségnél észlelhető egy bizonyos (0,13 jegynyi) tanulmányi fölény az allogén többséggel szemben, míg a többi rétegek kategóriában ez vagy elenyésző (az „alsóbb” csoportban), vagy (a „polgárságban”) visszajára fordul. Ezzel szemben a magyar nevéi zsidó diákok mind az „alsó”, mind az „értelmiségi” kategóriákban sokkal jobb teljesítményt nyújtanak magyarból, mint a többiek (a német nevéikkel szemben 0,25, illetve 0,24 jegynyi, a „más” nevéikkel szemben nem

---

A tornajegyek változásai jórészt ugyanazt a logikát követik, mint a többi jegyei. A katolikusoknál e szempontból nincs számottevő eltérés a különböző nemzetiségi háttérűek között, de a német nevéiek általában gyengébben teljesítenek tornából, mint a többiek. A protestánsoknál a magyar nevéiek általában a legjobbak (kivéve az „értelmiségieknél”, ahol kis előnnyel a német háttérűek képezik az élcsoportot), különösen a „más” (szláv) nevéikkel összehasonlítva (összesítve 0,23 jegynyi eltéréssel). A görög rítusúaknál a magyar nevéiek valamivel jobban teljesítenek (bár a „polgári” diákok között nem). A keresztényekre nézve a kép változatos s csak a protestánsoknál mutatható ki valamiféle szignifikánsabb magyar előny, melyet egyesek talán a „magyaros virtus” nemesi testedző hagyományának (?) örökeként hajlamosak értelmezni. Csak a zsidó diákságban figyelhető azonban meg a magyar nevéiek markáns előnyhelyzete – a német nevéikkel szemben 0,26, a „más” nevéikkel szemben 0,29 jegynyi értékben.

---

kevesebb, mint egyformán 0,38 jegynyi előnnyel), bár a zsidó „polgárságban” a „más” nevéük még a magyar nevéüknel is kissé jobbak. Ez azonban kis létszámú reziduális kategória (N=55), s nem változtatja meg az alapvető összefüggést, mely szerint a nominálisan is elmagyarosodott zsidó diákok az összes többi felekezeti, nemzetiségi és rétegkategoría teljesítményét meghaladták a nemzeti nyelv és irodalom tanulásában.

A matematikában a nemzeti háttér meghatározta siker-esélyek az előzőhöz hasonlóan változó konfigurációt alkotnak. A keresztényeknek vagy nincs számottevő összefüggés (mint a katolikusok és a görög rítusúak „alsó” rétegénél s az utóbbiak „polgári” diákjainál), vagy csak többé-kevésbé markánsan a magyar és német nevéük hátrányára és a szláv nevéük előnyére (a protestánsoknál). Egyedül a zsidó diákságban figyelhető meg szignifikáns, de a magyarban való teljesítmény-esélyek különbségeitől messze gyengébb összefüggés a nevek jellege és a jó tanulás között. A zsidó magyar nevéük előnye mintegy 0,17–0,18 átlagjegynyi a német és másnévűekhez képest.

Összefoglalva, a „kemény” szellemi tanulmányokban jól kimutatható a magyar nevé s feltehetőleg legasszimilánsabb zsidó diákok lényegesen jobb iskolai szereplése, míg a többinél a nemzetiségi háttér nem képez jelentős és rendszeres teljesítmény-módosító tényezőt.

Hogyan áll mindez a testnevelés-jegyek viszonylatában?

Egyáltalán nem követünk el durva leegyszerűsítést, ha – felvételünk talán legérdekeesebb idevágó eredményeként – a kérdést úgy válaszoljuk meg, hogy a tornajegyek változásai jórészt ugyanazt a logikát követik, mint a többi jegyéi. A katolikusoknál e szempontból nincs számottevő eltérés a különböző nemzetiségi háttérűek között, de a német nevéük általában gyengébben teljesítenek tornából, mint a többiek. A protestánsoknál a magyar nevéük általában a legjobbak (kivéve az „értelmiségiéknél”, ahol kis előnnyel a német háttérűek képezik az élcsoportot), különösen a „más” (szláv) nevéekkel összehasonlítva (összesítve 0,23 jegynyi eltéréssel). A görög rítusúaknál a magyar nevéük valamivel jobban teljesítenek (bár a „polgári” diákok között nem). A keresztényekre nézve a kép változatos s csak a protestánsoknál mutatható ki valamiféle szignifikánsabb magyar előny, melyet egyesek talán a „magyaros virtus” nemesi testedző hagyományának (?) örökeként hajlamosak értelmezni. Csak a zsidó diákságban figyelhető azonban meg a magyar nevéük markáns előnyhelyzete – a német nevéekkel szemben 0,26, a „más” nevéekkel szemben 0,29 jegynyi értékben.

Jegyzet

(1) A témával foglalkozó főbb elemzéseimet lásd könyveimben: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás* c. kötetben (Budapest, Cserépfalvi, 1997) 96–98., 99., 181–182. (a zsidóság mennyiségi túlikkolázására); *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)* c. kötetben (Replika-könyvek, Budapest, 1997), *Felekezeti státusz és iskolai egyenlőtlenségek* 15–55. és *Nemzetiségi és felekezeti kisebbségek a budapesti egyetemen a századfordulón* 195–215. (a mennyiségi beiskolázási egyenlőtlenségekre elemi, közép és egyetemi szinten), *Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei*, 111–143., különösen 117–124., *A zsidó túlikkolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban*, 145–165., különösen 159–160. (egyes középiskolai tantárgyak szerinti és az érettséginel és zlelt teljesítménybeli eltérésekre); *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)* c. kötetben (Replika-könyvek, Budapest, 2000), *Mikrohistória és társadalomtörténet. Fejtő Ferenc pályakezdése* 93–117., különösen 100–102. (a tantárgyak szerinti siker-eltérésekről), *Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek szakmaválasztása a dualista kor végén* 193–256., különösen 206–209. (az érettségi kora, az érettségi átlagjegy és a pályatervek összefüggései).

(2) Ld. errenézve a következő munkáimat: *Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség, felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1944)*. In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, id. könyv 131–165., különösen 137–142.; *Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei*, u.o., különösen 118–120. és 124–125., valamint *Önazonosítás, sorsválasztás, a zsidó csoportazonosság történelmi alakulásai Magyarországon* (Új Mandátum, Budapest, 2001), 107–108.

Idevonatkozik két, Hadas Miklóssal közös tanulmányom is: *Les Juifs et la tentation d'excellence en sport dans les lycées hongrois d'avant 1918*. In: *Cahiers d'Etudes Hongroises* (Párizs), 6, 1994, 249–258.; *Futball és társadalmi identitás, Replika*, 17–18., 1995. június, 89–119.

- (3) A testnevelés státuszát az iskolai értékek hierarchiájában az is gyengítette, hogy bár kötelező tárgy volt, viszonylag könnyen lehetett alóla felmentést nyerni. Példaképpen a három szegedi középiskolában 1890 és 1946 között a többségi katolikus diákok 8%-a, a zsidók 18%-a s a többiek 12%-a mentette fel magát. (Felmérési eredmény.)
- (4) A még továbbra sem lezárt, de itt felhasználó felvétel Arad 2, Beregszász 1, Eperjes 2, Kassa 2, Kiskunhalas 1, Lőcsé 2, Lugos 1, Munkács 1, Nagyszombat 1, Pozsony 3, Temesvár 3, a századelőn működő fiúgimnáziumára és reáliskolájára terjedt ki. A forrást a helyi levéltárakban megtalálható beiratkozási naplók (matrikulák) képezték. A 8. osztályokat úgy igyekeztünk felmérni, hogy azok diáksága megfeleljen a hét évvel azelőtt induló 1. osztályosoknak. Ez a megfelelés azonban sohasem lehetett teljes, hiszen a nyolcadikba az induló elsősök harmadánál nemigen jutott el több, így a nyolcadikosokat mindig több évfolyamból kellett összekódolni, mint az elsősöket. A felvétel alapelve szerint minden iskola mindkét osztályából külön-külön egy külön is elemezhető 'kritikus tömeget', lehetőleg legalább 600–700 főt kellett megragadni. Ez azonban nem ritkán csak az 1900–1914-es elvi időhatárok előre vagy hátrafelé való kitolásával sikerült. Gyakorlatilag a helyi kódolók sokkal több elsős, mint nyolcadikos adatait rögzítették. Az egyes iskolákban az összes párhuzamos osztály tanulóit számbavettük, de adathiány esetén (ami a levéltárak állapota folytán nem volt ritka) a 8. osztályosokéi helyett a 7., sőt olykor (pl. Lőcsén) a 6. osztályosok, az 1. osztályosokéi hiányában a 2. osztályosok adatai kerültek kódolásra.
- (5) Ez persze a korabeli középiskolák több, mint kilenczetedét jelentette, hiszen a dualista iskolahálózat teljes kiépülésekor 1914/15-ben a 9 német, 6 román s egy-egy szerb és olasz (Fiume!) változó rangú (köztük négy érettségit nem nyújtó) középiskolai intézmény nem kevesebb, mint 202 magyar oktatási nyelvű gimnáziummal és reáliskolával állt szemben. Ld. *Magyar statisztikai évkönyv, 1915*, 265–266.
- (6) Így a felhasznált összesítésben még nem tudtam értékesíteni az egybeült már részben kiértékelt jászberényi és szegedi, valamint a szintén meglévő miskolci, kolozsvári és mármaroszszegeti középiskolákra begyűjtött, hasonló természetű adatbázisokat.
- (7) A budapesti középiskolákra nézve az 1870-es évektől 1930-ig lásd egyes idevonatkozó felmérési eredményeimet fentebb idézett tanulmányomban: *Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei*.
- (8) Ez a minta kicsiny töredékét képező maradék-népeség unitáriusokból, baptistákból, felekezetenélküliekből és más szórvány-csoportokból állt.
- (9) Az esetszám azokra a diákokra vonatkozik, akikre nézve mind a tornajegy, mind a magyar jegy kódolásra került. A többi tárgyban azonban a bejegyzések hiányai vagy többletei folytán az esetszám valamelyest, de nem jelentősen eltért, kivéve latinból, ahol a megfigyelt esetszámok az elsősöknél csak 7286-ot és nyolcadikban 4304-et tettek ki, azaz az átlagtól osztályok szerint mintegy 13%-kal, illetve 4%-kal elmaradtak.
- (10) Ld. az előző jegyzetet.
- (11) Nevezetesen Vári Istvánnal közös francia cikkemben: *Facteurs socio-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie. Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 70, novembre 1987, 79–82.
- (12) Így például korcsoport szerinti iskolai részvételük szempontjából 1910-ben a zsidók a katolikusoknál átlagosan mintegy 6-szor gyakrabban jártak valamilyen középiskolába, de gimnáziumba csak négyszer gyakrabban, míg reáliskolába és polgáriba mintegy 8-szor, felső kereskedelmibe pedig 15-ször gyakrabban! Csak a tanítóképzőkben maradtak el a zsidók képviselési arányai a többiekétől, nevezetesen a katolikusokétól. A becslések adatbázisát lásd a *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek* című kötetem táblázatos anyagában, id. könyv, 226.
- (13) A zsidó és közületi elemik a többinél lényegesen jobb adottságairól ld. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon...*, id. könyv, 28. Minderről részletesebben 1. még Szegregáció, asszimiláció és disszimiláció. Felekezetek az elemi iskolai piacon (1867–1942). *Világosság*, 2000. 12.
- (14) A zsidó érettségizők iskolai kitűnősége közismerten a korabeli hivatalos statisztikai forrásokból is kitűnik. Ezeket már többször különböző formában és részletességgel kidolgoztam és értékeltem. Ld. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. In: id. könyv, 22. 96. és 161.
- (15) A zárójeles százelekoknál a számításban felhasznált matematika jegyek nyers száma nem éri el az 50-es nagyságrendet, így a jelzett összefüggés statisztikai szignifikanciája gyengébb, mint egybeült.
- (16) Ha a kisszámú reáliskolák kezdettől fogva túlnyomóan közületek kezelésében voltak, a gimnáziumokban a régi rendszer majdnem legvégéig többséget alkottak az egyházi intézmények. 1900-ban a gimnáziumok tanulóinak 76%-a és még az 1909 és 1915 közötti érettségizők 68%-a is egyházi intézményekből került ki. A számítás adatbázisát ld. cikkem táblázati anyagában: *Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon*. In: Nagy Péter Tibor (2000): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam – egyház – iskola – társadalom a 20. században*. Új Mandátum, Budapest. 281–282.
- (17) Ld. Hadas Miklóssal közös, fentebb idézett cikkünket: *La tentation d'excellence en sport...* . Konkrét példaképp a három szegedi gimnáziumban az összes zsidó diáknak 1935/6-ban még 27%-a kapott jelest tornából, 1938/9-ben már csak 19%-a és 1943/4-ben mindössze 10%-a. A keresztyény diákok között a tornából jelest szerzők aránya ugyanakkor – 42% és 46% közötti ingadozással – egyáltalán nem változott. (Kiadatlan felvételi eredmények.)
- (18) Az 1930-as években már pontosan ki is lehet mutatni, hogy amilyen jelentősen túl voltak képviselve a zsidó érettségizők a jeles maturánsok között, éppoly feltűnően ritkán szerepeltek 1930 után a 'színjelesekek'

fenntartott 'kitűnő' minősítés birtokosai körében. Ld. Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek..., id. könyv, 22.

(19) Amennyiben a keresztény egyházi iskolákat látogató zsidó diákok elsősorban inkább az elvegyülésre és asszimilációra hajló, ezt kereső s a tradicionális zsidó beállítódásokat feladó vagy egyenesen megtagadó körök-ből kerültek ki, különösen ott – így a fővárosban vagy egyes nagyobb iskolai piacokon, mint Szegeden, Temesvárott, Kassán stb. –, ahol egyházi és közületi iskolák között tényleges választási lehetőség nyílt.

(20) A felvételen a szülők foglalkozási kódja maga 16 rétegcategóriát különböztet meg. Ezek a következők: földműves, munkás, szakmunkás, kisiparos, kiskereskedő, kis közhivatalnok, közalkalmazott értelmiségi ('pap, tanár, tanító'), 'hivatalnok', magasabb közhivatalnok, magánhivatalnok, szabadfoglalkozású értelmiségi, művész, vállalkozó, tőkés (birtokos), magánzó, más (nyugdíjas, stb.).

(21) Lásd erre nézve részletes felvételi eredményeinket Kozma Istvánnal közös könyvünkben. *Név és nemzet*. Osiris, Budapest. (2002)

(22) Az 1. és 8. osztályosokra vonatkozó eredmények összevonva.

(23) A családnév etnikai jellege szerint.

Az
Új Pedagógia Szemle
LIII. évfolyam. 2003. január havi tartalma

Tanulmányok

Dán Krisztina: A reprezentatív felméréstől a fejlesztési stratégiáig

Varga Zsuzsa: Helyzetkép a hazai iskolai könyvtárakról

Fülöpné Böszörményi Alíz: Agresszió a gyermekintézményekben

Vass Vilmos: Az iskolai minőség mutatói

Ladányi Andor: NAT és a tanárképzés

Nézőpontok

NAT kerekasztal (Schüttler T.)

Rend és rendtelenség az oktatási innovációban (Pódiumvita az OKI konferencián)

Látókör

Gyarmathy Éva: Társas vezetői képességek

Világtükör

Zarándy Zoltán: Az információs és kommunikációs technológiák az európai oktatási rendszerekben I.

Tempus Melléklet

Hermády-Berencz Judit: A mobilitás szerepe az Európai Unióban

Befogadó pedagógia

Földes Petra: Speciális szükséglet vagy fogyatékosság

Kritika-Figyelő

Árkos Iván: CD-ROM-ok az oktatásban III.

Csorba László: A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása

Benedek Mihály: Larry Swark: The New Dramathemes (Új drámatémák)

KOMA melléklet

Egyházi iskolák pályázat (Pásztor Júlia)